

SANDER RIETVELD



NIEUWE  
KRUIS  
VAARDERS

De heilige alliantie tussen orthodoxe christenen  
en radicaal-rechtse populistten

2021 Prometheus Amsterdam

Fear's a powerful thing  
It can turn your heart black you can trust  
It'll take your God filled soul  
And fill it with devils and dust

*Bruce Springsteen*

I've seen the Promised Land. I may not get there with you.  
But I want you to know tonight, that we, as a people,  
will get to the Promised Land. And so I'm happy tonight;  
I'm not worried about anything; I'm not fearing any man.  
Mine eyes have seen the glory of the coming of the Lord.

*Martin Luther King jr.*

## Woord vooraf

Na de val van de Berlijnse Muur was het een tijd lang gemeengoed om te geloven dat de mensheid onherroepelijk afstevende op democratische gelukzaligheid, op het ‘einde van de geschiedenis’. Dat optimisme is verdwenen. Populisten en autocraten hadden de laatste tien, vijftien jaar de wind mee, democratieën over de hele wereld bleken wankel, rechtsstaten zwak. De Verenigde Staten, die golden als baken van volkssoevereiniteit en burgerlijke vrijheden, werden door toedoen van het trumpisme op de rand van de afgrond gebracht. In ons eigen land maakte Forum voor Democratie een stormachtige entree. Thierry Baudet voerde zijn boreale troepen naar een klinkende overwinning bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2019. Zijn weinig verholde racisme bleek voor veel kiezers geen belemmering om hem hun stem te geven.

In 2020 veranderde alles. De pandemie heeft sommige rechtse populistten midscheeps geraakt. Mede door zijn laksheid en zijn leugens over corona verloor Trump de verkiezingen. In Nederland begon de aftakeling van Forum voor Democratie toen Thierry Baudet de complotdenkers van Viruswaaninzin omarmde. In onzekere tijden hebben kiezers daaraan blijkbaar geen behoefte. De onvrede die eerder de motor vormde achter de populistische opmars is echter niet verdwenen. Sterker, door de pandemie groeien polarisatie en wantrouwen, verspreiders van alternatieve feiten en samenzweringstheorieën doen goede zaken.

In dit boek neem ik één facet van het radicaal-rechtse populisme onder de loep: de verwevenheid ervan met verschillende

vormen van orthodox christendom. Mijn fascinatie voor dat onderwerp komt voort uit mijn eigen conservatief-protestantse wortels. Schrijven over je eigen verleden of subcultuur brengt het risico met zich mee dat je een boek aflevert voor insiders. Dat heb ik geprobeerd te vermijden. *Nieuwe kruisvaarders* is geschreven voor lezers zonder veel kennis van de christelijke wereld. Het is nadrukkelijk geen theologische of godsdienstsociologische verhandeling, maar een journalistieke zoektocht.

Ik wil Manon Blaas, mijn eindredacteur bij *Zembla*, bedanken voor haar aanmoediging en de mogelijkheid die ik kreeg om mijn interesse in dit onderwerp te volgen. Zowel de Stichting Democratie en Media als het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten heeft financieel bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. De scherpe analyses van historicus Wim de Jong, die voortdurend bereid was om de epistels van een beginnend auteur bij te slijpen en er nieuwe gezichtspunten aan toe te voegen, waren onmisbaar.

Daarnaast ben ik Frank G. Bosman, Stefan Paas, Jos van Dongen, Bernhard Reitsma, Miranda Klaver en Volkert Oostwouder dankbaar voor hun kennis en interesse en hun bereidheid het manuscript, of hoofdstukken daaruit, van hun deskundig commentaar te voorzien. Neeltje de Jong beoordeelde alle teksten met een scherpe redactionele blik. Ze was daarnaast mijn dagelijkse klankbord en moedigde me aan om dit project te voltooien.

Sander Rietveld, januari 2021

# Inleiding.

## Het Rijk van God

De deur is gebarricadeerd met een kast. In de zaal duiken mensen doodsbang weg tussen de banken. Ramen worden ingeslagen. Agenten met getrokken pistolen staan tegenover een opgefokte menigte. Sommige Trump-aanhangers rennen schreeuwend door de gangen van het Capitool, op jacht naar de politici op wie ze hun haat kunnen botvieren. In een gemeenschappelijke zitting zouden de Senaat en het Huis van Afgevaardigden stemmen over de uitslag van de presidentsverkiezingen van 2020. Een ritueel hamerstuk, maar niet voor Donald Trump. Dit was zijn laatste kans om Joe Biden uit het Witte Huis te houden. Zijn vazallen in het Congres zouden proberen de uitslag aan te vechten. 's Middags had de president zijn volgelingen opgeroepen om op te trekken naar het Capitool. 'We moeten vechten!' Buiten staat een galg. Journalisten worden aangevallen. In een van de deuren van het Senaatsgebouw staat een leus gekerfd: 'Vermoord de media'. Een van de opstandelingen, een vijfendertigjarige vrouw, probeert over een barricade te klimmen. Er klinkt een schot. Ze is een van de vijf dodelijke slachtoffers die op 6 januari 2021 vallen, nadat Donald Trump zijn aanhangers maanden-, jarenlang heeft vergiftigd met leugens en haat. 'Anarchie in de vs', koppen de kranten de volgende dag. Op de voorpagina's foto's van bebaarde woestelingen met QAnon-shirts en extreemrechtse tatoos.

Wat minder aandacht krijgt zijn de kruisvaardersvlaggen en christelijke spandoeken in de meute: JESUS LIVES bijvoorbeeld. JESUS IS MY SAVIOR, TRUMP IS MY PRESIDENT. Op een video is te zien dat een van de relschoppers een wit vaandel de Se-

naatsaal binnendraagt. Wie goed kijkt ziet dat er een blauw vlak op staat met een rood kruis. Het is de *Christian Flag*, die in sommige kerken en christelijke scholen hangt. Op vaste momenten klinkt daar de *pledge of allegiance*. ‘Ik beloof trouw aan de christelijke vlag, en aan de Heiland, wiens Koninkrijk erdoor gerepresenteerd wordt.’ Wat doen deze symbolen in een agressieve menigte die uit is op de omverwerping van de macht? Staat christendom niet voor geweldloosheid en naastenliefde?

Wie in de voorgaande jaren de uitlatingen van sommige conservatief-christelijke voorgangers heeft gevolgd, zou echter niet verbaasd hoeven zijn. ‘Ik geloof dat alleen een militaire machtsgreep ons kan redden,’ aldus een pinksterdominee met een miljoenenpubliek.<sup>1</sup> Een christelijke talkshowhost liet vastberaden weten: ‘We moeten strijden tot de dood, tot de laatste druppel bloed, want dat is het waard.’<sup>2</sup> Trump is hun redder, de ‘uitverkorene’ volgens sommige evangelische christenen. Vier jaar lang vormden ze zijn trouwste aanhang. 75 procent van de *white evangelicals* heeft in november 2020 opnieuw op hem gestemd. Wat heeft hun conservatieve geloof te maken met hun onvoorwaardelijke loyaliteit aan een rechtse populist?

Natuurlijk, de Verenigde Staten zijn in veel opzichten een uniek land. Het christendom is er nadrukkelijk aanwezig. Door de polarisatie tussen Democraten en Republikeinen is het politieke systeem volledig vastgelopen. De scheiding loopt veelal langs raciale en godsdienstige lijnen. Decennialang zijn haat en wantrouwen gevoed, waardoor het populisme van Trump er vruchtbare grond vond. Toch doet eenzelfde soort verstengeling tussen christendom en rechts-populisme zich ook dichterbij huis voor. Dit zijn allang geen Amerikaanse toestanden meer – en misschien wel nooit geweest.

‘Alle dingen die we fout doen, worden vergeven. Dat is het bijzondere van Pasen.’ De gast in de radiostudio van de Evangelische Omroep klinkt als een rechtzinnige dominee.<sup>3</sup> Het is Goede Vrijdag 2014. Dit weekend herdenken christenen de kruisiging en op-

standing van Jezus. ‘Wat zo revolutionair is aan het christendom en wat het christendom ook zo uniek maakt in alle wereldreligies, is dat degene die gekruisigd wordt, de zondebok die geofferd wordt om alle verlangens die botsen tussen mensen op te lossen, dat is de enige die echt onschuldig was.’ Op het eerste gehoor lijkt Thierry Baudet, de man die aan het woord is in het radioprogramma, een orthodoxe gelovige. Zijn woorden lijken sterk op wat ik al mijn hele leven in de kerk hoor. Vergeving, kruisiging, opstanding, het offer van de onschuldige Christus. Baudet zegt er wel direct bij dat hij niet letterlijk gelooft in de Bijbelverhalen over Jezus. Je moet het figuurlijk zien, het christendom is een culturele kracht.

Het zal een rode lijn blijken in zijn politieke ideologie. Voor rechtse populistten zoals hij is het christelijk geloof een *identity marker*. Christendom is een culturele identiteit die het volk definieert, geen kwestie van geloof maar van gemeenschap: van het volk. Die volksgemeenschap zien ze als een organisme, als een lichaam. Ze gebruiken religie om de gemeenschap af te bakenen en om vreemdelingen buiten de deur te houden, aangezien immigranten als ziekteverwekkers het organisme bedreigen. ‘Kwaadwillende, agressieve elementen worden ons maatschappelijk lichaam in ongehoorde aantallen binnengeloodst,’ zei Baudet in een toespraak.<sup>4</sup> Dat was niet zijn eerste racistische verwijzing. Eerder zei hij al te willen ‘dat Europa dominant blank en cultureel blijft zoals het is’<sup>5</sup>

Veel geestverwanten van Baudet en Trump omarmen christelijke symbolen, overigens zonder per se zelf orthodox gelovig te zijn. Matteo Salvini, de voorman van de Italiaanse Lega-partij, houdt opzichtig een rozenkrans vast tijdens politieke rally’s en kust regelmatig een crucifix voor het oog van de camera’s. De Hongaarse premier Viktor Orbán werpt zich op als hoeder van het ‘christelijke Europa’ en liet daarom camera’s aanrukken om het hek te filmen dat hij had laten bouwen in de strijd tegen de ‘islamitische horden’. Dat imago meet Baudet zichzelf ook graag aan: de christelijke erfenis is bij hem in goede handen.

In de jaren na het Goede Vrijdag-interview bij de EO komt hij nog regelmatig terug op zijn bewondering voor het christendom. Een cultuurchristen noemt hij zichzelf. De aantrekkingskracht lijkt wederzijds. Sommige christenen zijn gecharmeerd van zijn radicaal-rechtse ideeën en zijn populistische retoriek. Net als rond Geert Wilders in de beginjaren van de Pvv zie ik in de entourage van Baudet nogal wat gelovigen, zowel rechtzinnige protestanten als traditionele katholieken. Ze juichen zijn cultuurchristendom toe. Ze onderschrijven, besmuikt of volmondig, zijn streven naar een homogene volksgemeenschap die gevormd is door het christendom en herkennen zich daarom in zijn intense afkeer van een seculier-linkse elite, van de ‘cultuurmarxisten’ die de ‘genderideologie’ en de ‘klimaatreligie’ propageren. Zelfs nu Forum door de berichten over racisme en antisemitisme in een crisis is geraakt en electoraal gedecimeerd lijkt, blijven sommige gelovigen trouw aan Baudet. De radicalisering van zijn populisme schrikt hen niet af, wat dat betreft lijken ze op de Amerikaanse gelovigen die Donald Trump door dik en dun bleven steunen, ondanks diens bizarre complottheorieën en schuimbekende haattweets over een verzonnen verkiezingsfraude.

De toenadering tussen orthodoxe christenen en rechtse populistten vindt echter ook op een ander, subtieler niveau plaats. In sommige christelijke media worden de radicaal-rechtse uitlatingen van de Forum-voorman met opmerkelijke mildheid ontvangen. En elementen uit de radicaal-rechtse ideologie kunnen op de sympathie rekenen van traditioneel-christelijke partijen. Tussen SGP-voorman Van der Staaij en Thierry Baudet bloeide de afgelopen jaren bijvoorbeeld een politieke vriendschap op. De twee zien elkaar als geestverwanten in de strijd tegen cultuurrelativisme en islamisering. En zelfs op de gematigde ChristenUnie hebben Baudets ideeën onmiskenbaar invloed. Daar valt tegenwoordig te horen dat de Forum-leider ‘rake analyses’ heeft, en dat de ‘oerkracht van het nationalisme’ weliswaar riskant is, maar ook betekenisvol kan zijn.<sup>6</sup>



Het enthousiasme dat sommige gelovigen voor radicaal-rechts aan de dag leggen heeft mij vanaf de opkomst van Forum en Trump geïntrigeerd. Sommige Baudet-fans ken ik persoonlijk, uit mijn eigen orthodox-christelijke verleden. Ik groeide op in de Biblebelt, die als een lint van Zeeland naar Overijssel loopt, in een conservatief-protestants gezin. Lange tijd leefde ik in de laatste zuil die in Nederland nog overeind stond. Mijn moeder is dege-lijk katholiek opgevoed, mijn vader komt uit een klein calvinistisch kerkgenootschap. Toen ze trouwden, werden ze lid van de Nederlandse Hervormde Kerk, de ‘volkskerk’, die toen nog zo’n drie miljoen leden telde. In die kerk bestonden allerlei stromingen: van liberale dominees die geloofden in een vage God die ‘niet echt bestaat’, tot zwartgeklede, ernstige mannenbroeders die wars waren van alles wat riekte naar liberale vrijzinnigheid. Onze gemeente hoorde bij de conservatieve flank van deze kerk, de Gereformeerde Bond. Toen ik klein was schoof ons gezin twee keer per zondag aan in de banken van het statige oude kerkgebouw waar een reusachtig orgel het psalmgezang begeleidde. Dominees hielden er lange preken over de noodzaak om je te bekeren. Zonder die bekering zou je voor eeuwig verloren gaan, dus het was belangrijk om veel te bidden om de genade van God.

Geloven was een ernstige zaak, maar toch was de kerk niet afschrikwekkend. Het geloof bood ook een vorm van geborgenheid en gemeenschap. De wereld was overzichtelijk, goed en kwaad waren duidelijk onderscheiden. Kwaad, dat waren natuurlijk vooral ongelovigen, maar ook liberale christenen of mensen die minder strikt waren in hun kerkgang. Wij stonden aan de goede kant, wij kenden de waarheid. Ook in de kerk was alles overzichtelijk. Leidinggevende posities werden door mannen bekleed. Vrouwelijke predikanten die in andere, ‘lichtere’ gemeenten van de Hervormde Kerk wél geaccepteerd werden, kwamen er bij ons niet in. Vrouwen vonden hun ware bestemming in het moederschap. En homo’s – waar overigens nauwelijks over werd gesproken, ik

kon er niet één aanwijzen – moesten celibatair leven. De Bijbel was van kافت tot kافت het ‘Woord van God’. Met Zijn geboden kon niet worden gerommeld. Al met al een compromisloze wereldbeschouwing, waarin weinig tot geen plaats was voor pluriformiteit of twijfel.

Ik heb het behoorlijk lang in die zuil volgehouden, maar in de loop der jaren begon het wereldbeeld bij mij net als bij veel andere orthodoxe gelovigen te knellen. Langzaam maar zeker vielen in beton gegoten geloofswaarheden weg. Daarvoor in de plaats kwam een opener en liberaler verhouding tot het christelijk geloof. Religie als een spirituele inspiratiebron in plaats van een dogmatisch systeem. Ik begon twijfel te waarderen. Die zag ik niet langer als een zwakte, maar juist als een goede vriend die je bewaart voor al te grote woorden en oordelen. Bij veel mensen die net als ik orthodox-christelijk zijn opgevoed leidt zo’n proces van loslaten uiteindelijk tot een definitief afscheid van het christendom. Bij mij niet. Ik ben, zonder de zekerheden van vroeger, op de rand blijven hangen. Ik houd van het mysterie, de eeuwenoude tradities, de symboliek en de rituelen. En ik waardeer de gemeenschap: de kerk is zo’n beetje de enige plek waar alle generaties van de samenleving elkaar tegenkomen en voor elkaar zorgen. Jong en oud, links en rechts, rijk en arm. Dat zou ik niet willen missen. Achteromkijkend verbaas ik me wel over de granietharde opvattingen die ik ooit had.

#### VRUCHTBARE AARDE

In de afgelopen jaren heb ik als journalist bij *Zembla* regelmatig onderzoek gedaan naar de handel en wandel van radicaal-rechtse politici. Ik maakte televisie-uitzendingen over de contacten en de financiering van Donald Trump en Thierry Baudet. In de zijlijn van die verhalen stuitte ik meermaals op het merkwaardige verbond dat populisten lijken te hebben gesloten met conservatieve christenen, met gelovigen uit mijn verleden. Dat vormde de

aanleiding voor mijn onderzoek. Wie zijn de gelovige bondgenoten van het populisme? Waarom voelen ze zich aangetrokken tot het radicaal-rechtse gedachtegoed? Maakt het orthodoxe geloof waarmee ik ben opgevoed sommige christenen vatbaar voor de retoriek van Baudet en Wilders? En zo ja, welke theologische en politieke ideeën vormen die vruchtbare bodem? Welke organisaties zijn de spil in de conservatieve netwerken waarin orthodoxe christenen samenwerken met radicaal-rechtse bewegingen?

Dit boek is een weerslag van anderhalf jaar onderzoek naar geloofsopvattingen en tradities, naar orthodox-christelijke organisaties en conservatieve netwerken. Ik besloot terug te keren naar mijn eigen geschiedenis, naar de kerk en de school van mijn jeugd, en ik sprak uitgebreid met gelovigen die het rechtse populisme omarmen. Al snel kwam ik erachter dat radicaal-rechtse ideeën niet alleen bij sommige conservatieve protestanten in goede aarde vallen, ook traditionele katholieken en christenen van evangelische snit voelen zich ertoe aangetrokken. Zij blijken hun eigen religieuze overwegingen te hebben om rechtse populistten te steunen.

Wie alleen naar de Nederlandse situatie kijkt, zou kunnen denken dat het daarbij om een marginaal verschijnsel gaat. Orthodoxe gelovigen vormen in ons land slechts een kleine minderheid, al hebben ze door de regeringsdeelname van de ChristenUnie relatief veel invloed. Als we breder kijken, zien we echter dat orthodox christendom in veel andere landen juist een dominante positie inneemt. Bovendien maken veel conservatief-christelijke organisaties deel uit van internationale verbanden, ze worden gesteund door buitenlandse geestverwanten en ook hun samenwerking met radicaal-rechtse groeperingen vindt op een internationaal niveau plaats. Het onderzoek heeft daardoor het karakter van een reis gekregen: het is een tocht door de veelkleurige wereld van religieuze stromingen. Het onderzoek begint in Nederland, bij het calvinisme waar ik zelf mee opgroeide, maar voert ook langs Amerikaanse evangelicals en Spaanse katholieken, langs Russisch-orthodoxe kloosters en Latijns-Amerikaanse

sektes. Ik spreek voorgangers, theologen en politici, en onderzoek netwerken en geldstromen. Zo ontstaat geleidelijk meer zicht op de opmerkelijke allianties tussen conservatieve christenen en rechtse populistten en op de geopolitieke belangen achter de internationale cultuurstrijd. Daarbij is geen sprake van een centraal geregisseerd complot, van een strak geleide organisatie, maar eerder van een weefsel met veel losse uiteinden. Dat maakt de beschrijving ervan ingewikkeld. Je verdwaalt gemakkelijk tussen de talloze bomen, zonder zicht op het bos. Daarom heb ik mijn best gedaan om me te beperken tot de sleutelspelers en de essentiële geloofselementen. Dat komt de begrijpelijkheid ten goede, zeker voor de lezer die niet thuis is in de christelijke wereld.

#### IMMUUN VOOR RADICAAL-RECHTS?

Laat ik duidelijk zijn: ik heb het niet over hét christendom of over dé gelovigen. Op geen enkele manier wil ik de suggestie wekken dat alle of zelfs 'de meeste' christenen een soort natuurlijk neiging tot radicaal-rechtse denkbeelden vertonen. Veel gelovigen moeten niets hebben van de xenofobie, van de complottheorieën en van de agressieve toon van politici als Baudet en Wilders. Dat blijkt bijvoorbeeld als de Pvv-leider in 2014 zijn beruchte 'minder Marokkanen'-uitspraak doet. De Evangelische Omroep, de IKON en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) organiseren als reactie daarop een kerkdienst tegen racisme. Ook de rooms-katholieke kerk is vertegenwoordigd,<sup>7</sup> net als remonstranten en baptisten. 'We willen ons duidelijk uitspreken tegen discriminatie,' laat de PKN weten. 'Wilders scheidt met zijn uitspraken over Marokkanen een heel negatief klimaat. Dat moet duidelijk veroordeeld worden.'<sup>8</sup>

In zijn boek *Let Us Dream*, dat in december 2020 verscheen, laat paus Franciscus evenmin onduidelijkheid bestaan over zijn visie op het populisme. 'Als ik vandaag luister naar enkele van de populistische leiders die we nu hebben, moet ik denken aan

de jaren dertig van de vorige eeuw, toen sommige democratieën schijnbaar van de ene op de andere dag instortten en in dictaturen veranderden,' schrijft hij. 'We zien het nu weer gebeuren in rally's waar populistische leiders menigten ophitsen, hun wrok en haat tegen ingebeelde vijanden kanaliseren om de aandacht van de echte problemen af te leiden.' Christenen die politici als Trump en Baudet achternalopen, doen dat volgens de kerkleider uit angst, niet uit christelijke motieven. Zulke 'oppervlakkig religieuze mensen stemmen op populistische leiders om hun religieuze identiteit te beschermen, zonder bezorgd te zijn dat angst en haat voor de ander niet te rijmen zijn met het evangelie.'<sup>9</sup>

Als we afgaan op de leiders van de belangrijkste kerken, valt het christendom niet te rijmen met rechts populisme. Veel gewone kerkgangers lijken het daarmee eens te zijn. Uit onderzoek in verschillende Europese landen blijkt dat gelovigen die nauw betrokken zijn bij een kerkgemeenschap minder geneigd zijn op een radicaal-rechtse partij te stemmen.<sup>10</sup> Het zijn juist christenen die niet vaak naar de kerk gaan, de randkerkelijken, die gevoelig zijn voor de lokroep van het rechtse populisme. Enigszins overdreven gesteld zou je kunnen zeggen dat actieve gelovigen in hun stemgedrag immuun lijken te zijn voor het gedachtegoed van politici als Baudet en Wilders. Dat geldt voor liberale christenen, die vaak linkse opvattingen hebben over gender, migratie en klimaat. Maar ook voor veel orthodoxe gelovigen, die meestal conservatiever zijn, lijkt de aantrekkingskracht gering. Ze stappen in ieder geval niet en masse over naar populistische partijen.<sup>11</sup>

Dat wil echter niet zeggen dat ze ongevoelig zijn voor xenofobie en nationalisme. Radicaal-rechtse denkbeelden raken wel degelijk een snaar bij een deel van de orthodoxe christenen. Uit kiezersonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat veel SGP-stemmers juist hechten aan een homogene volksgemeenschap en negatief staan tegenover immigratie.<sup>12</sup> Zoals een vooraanstaand predikant uit de SGP-achterban zei: 'Immigranten die zich aan het Woord van God willen houden zijn welkom in Nederland, andere niet. We zijn dan af van de als paddenstoelen opschietende afgodstem-

pels en het integratieprobleem.<sup>13</sup> Dat orthodoxe gelovigen desondanks toch blijven stemmen op christelijke partijen zoals de sgp en de ChristenUnie zou ook te maken kunnen hebben met loyaliteit of met het feit dat die partijen zoals eerder gezegd elementen van het rechtse populisme overnemen.

#### ETIKETTEN

In het boek gebruik ik de etiketten 'orthodox' en 'conservatief' om bepaalde christenen te omschrijven. Dat zijn hier twee zijden van dezelfde medaille. Met orthodox bedoel ik dat iemand de traditionele christelijke dogma's aanvaardt, bijvoorbeeld dat de Bijbel door God geopenbaard is, dat Jezus Gods zoon is die de wereld verlost door te sterven aan het kruis en dat hij lichamelijk is opgestaan uit de dood. Zwart-wit gesteld: orthodoxe christenen noemen zichzelf 'rechtzinnig' en staan tegenover 'vrijzinnige' gelovigen, die juist benadrukken dat de Bijbel een menselijk boek is, dat wonderverhalen 'figuurlijk' moeten worden begrepen, en voor wie Jezus niet goddelijk is, maar 'slechts' een bijzonder mens.<sup>14</sup>

Vaak hebben orthodoxe christenen conservatieve standpunten. Dat komt doordat ze Bijbelse morele voorschriften zien als goddelijke openbaring of, meer katholiek geformuleerd, als onveranderlijke 'natuurlijke orde' die de mens dient te respecteren. Ze beschouwen bijvoorbeeld het huwelijk als een door God ingestelde verbintenis tussen man en vrouw. Nog steeds vinden veel orthodoxe gelovigen homoseksualiteit een zonde. Je mag wel homo zijn, maar het niet doen. Gender is biologisch bepaald en binair: man of vrouw. Voor andere opties is geen ruimte. Abortus en euthanasie worden afgekeurd: het leven dient beschermd te worden 'vanaf de conceptie tot de natuurlijke dood'.

Twee andere termen die veelvuldig in het boek voorkomen zijn 'rechts-populisme' en 'radicaal-rechts'. Voor het eerste begrip volg ik de veelgeciteerde politicoloog Cas Mudde, die populisme opvat als het idee dat de maatschappij uit twee groepen bestaat die

vijandig tegenover elkaar staan: het zuivere volk aan de ene kant, de corrupte elite aan de andere.<sup>15</sup> Populisten stellen dat zij de enigen zijn die de wil van het volk begrijpen en vertolken. Democratie is de uitdrukking van die volkswil, voor afwijkende meningen is geen plaats. Mudde omschrijft populisme als een ‘dunne ideologie’, dat wil zeggen een ideologie die op de meeste maatschappelijke vraagstukken geen antwoord heeft. Daarom wordt populisme altijd aangevuld met andere ideologische denkbeelden. Die kunnen links zijn, zoals bij de Socialistische Partij, of recht-nationalistisch, in het geval van Forum en de Pvv. Rechtse populisten zien niet alleen de corrupte (linkse) elite als bedreiging van het volk, maar ook de indringers die van buiten komen. De ‘kwaadaardige elementen’, om met Baudet te spreken. Rechts-populistische partijen zijn nationalistisch, de politieke macht van de staat moet voortkomen uit een volksgemeenschap met een gedeelde cultuur. Die gemeenschap dient zuiver te blijven, ‘van vreemde smetten vrij’, zoals een oud volkslied zegt. Dat idee heet ‘nativisme’: het land behoort toe aan de oorspronkelijke bewoners en immigratie dient daarom zoveel mogelijk te worden beperkt.

Het begrip ‘radicaal-rechts’ is geen waardeoordeel, maar een wetenschappelijke term die veel gebruikt wordt door politicologen.<sup>16</sup> Radicaal-rechtse politici zijn behalve populistisch en nativistisch ook ‘autoritaristisch’: ze waarderen sterke leiders en strenge wetten, ze neigen naar autocratie. Aan mensenrechten en democratische waarborgen om minderheden te beschermen hechten ze weinig waarde. Dat verklaart hun bewondering voor autoritaire leiders als Vladimir Poetin en Viktor Orbán. Belangrijk: radicaal-rechts is niet hetzelfde als extreemrechts. Die laatste term is gereserveerd voor groeperingen die antidemocratisch zijn en die bereid zijn geweld te gebruiken. Radicaal-rechtse partijen omarmen de democratie, in elk geval de uitgekleden versie daarvan: periodieke verkiezingen en een meerderheidsregering.